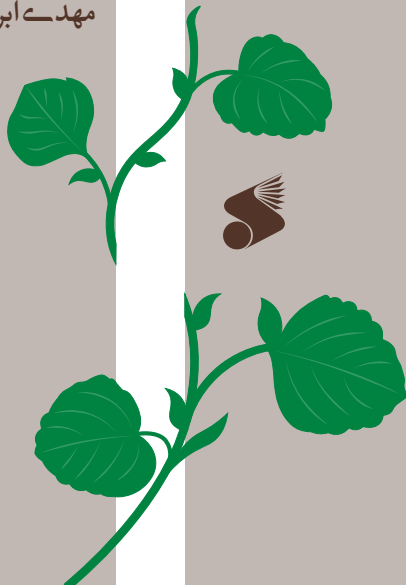

درآمد بر حقوق حیوانات
در فرهنگ و تمدن اسلامی

مهدی ابراهیم زاده

به کبوتران مزار بقیع

فهرست	۵
مقدمه	۹
غفلت از فرهنگ و تمدن اسلامی در زمینه حقوق حیوانات	۱۱
پیشینه بحث و تفاوت رویکرد این کتاب	۱۳
ترتیب مباحث کتاب	۱۵
تقدیر و تشکر	۱۷

❖ فصل اول | دنیای غرب و حقوق حیوانات ۱۹

بخش اول از جمشید و ضحاک تا دامپروی صنعتی	۲۱
بخش دوم دنیای مدرن و تلقی ماشینی از حیوان	۲۷
○ تعریف اخلاق و حقوق حیوانات	۲۷
○ نظریه‌ها	۲۸
○ رویکردهای معاصر	۳۰

❖ فصل دوم | اخلاق و حقوق حیوانات در تمدن اسلامی ۳۳

بخش اول فلسفه و کلام	۳۵
▪ تعریف انسان در فلسفه اسلامی	۳۵
▪ حیوانات چه چیز را درک می‌کنند؟	۳۶
▪ نیش عقرب نه از ره کین است	۳۷
▪ جبران برخی ظلم‌ها به حیوانات از سوی خداوند	۳۸

- اخوان الصفا و رسالهٔ جدال میان انسان و حیوانات. ۳۹
- نظام طبقه‌بندی موجودات از دیدگاه اخوان الصفا ۴۱
- اخوان الصفا و اندیشهٔ فرگشت داروین ۴۲
- توجه به خوش رفتاری با حیوانات در سلوک عملی اخوان الصفا. ۴۳
- آیا در تمدن اسلامی گیاه‌خواری طرف‌دار داشت؟ ۴۴
- ❖ **بخش دوم | تفسیر قرآن** ۴۷
- آیا حیوانات هم بهشت و جهنم دارند؟ ۴۷
- حیوانات چه چیزهایی را درک می‌کنند؟ ۴۸
- زنبور، مورچه و هدهد، شعور خاص برخی حیوانات ۴۹
- ممانعت از سنت جاهلی خفه‌کردن حیوانات ۵۰
- انسان‌هایی که از حیوان کمترند ۵۱
- ❖ **بخش سوم | حدیث** ۵۳
- اقسام و مصادیق حقوق حیوانات در اسلام از دیدگاه علامه عاملی ۵۴
- اقسام و مصادیق حقوق حیوانات در اسلام، از دیدگاه جزایری ۵۵
- چند نمونهٔ دیگر از مطالعهٔ احادیث با موضوع حقوق حیوانات ۵۷
- ❖ **بخش چهارم | فقه** ۵۹
- ۱. حقوق حیوان در حفظ و نگه‌داری ۶۰
- ۲. استفادهٔ بهینه و بهره‌برداری ۶۰
- ۳. حقوق حیوان در جنایات و صدمات وارد بر آن ۶۱
- ❖ **بخش پنجم | عرفان و اخلاق** ۶۳
- تن آدمی شریف است به جان آدمیت ۶۳
- گذار از حیوانیت به انسانیت ۶۴
- اخلاق مشترک بین انسان و حیوان ۶۴
- حکایات اخلاقی از زبان جانوران ۶۶
- برخی نمونه‌های دیگر از سرفصل‌های اخلاقی_عرفانی ۶۶

بخش ششم ادبیات	۶۹
▪ وجه برتری انسان بر حیوان	۷۰
▪ نام‌گذاری مشابه انسان و برخی حیوانات	۷۰
▪ آموزه‌های اخلاقی از زبان جانوران	۷۱
▪ اخلاق و خصوصیات نیکو در برخی حیوانات	۷۳
▪ مشابهت رفتاری برخی حیوانات با انسان	۷۳
بخش هفتم سایر موضوع‌ها و منابع	۷۵

فصل سوم | حقوق حیوانات در یک کتاب مرجع در تمدن اسلامی ۷۹

بخش اول آثار مرتبط با حیوانات در تمدن اسلامی	۸۱
بخش دوم چرا حیات‌الحيوان؟	۸۵
بخش سوم ویژگی‌های حیات‌الحيوان	۸۹
◦ درباره‌ی دمیری نویسنده‌ی حیات‌الحيوان	۸۹
◦ حیات‌الحيوان چه بخش‌هایی دارد؟	۹۱
◦ حاشیه‌های گوناگون در حیات‌الحيوان	۹۳
بخش چهارم بررسی حقوق حیوانات در حیات‌الحيوان	۹۵
◦ ۱. شواهد مؤید حقوق حیوانات	۹۵
▪ «انسان» پس از «شیر» در حیات‌الحيوان	۹۶
▪ نام‌گذاری مشترک انسان و حیوان	۹۷
▪ اخلاق مشابه انسان و حیوان	۹۸
▪ نام‌گذاری برای حیوانات	۱۰۲
▪ کبوتر، مرغ و گربه؛ نگه‌داشتن حیوانات خانگی	۱۰۳
▪ شعور و درک برخی حیوانات	۱۰۳
▪ آیا حیوانات هم یاد می‌گیرند؟	۱۰۵
▪ حکایاتی درباره‌ی نیکی با حیوانات	۱۰۶

- ۱۰۷ ..... حیواناتی برتر از انسان‌ها ■
- ۱۰۷ ..... رابطه عاطفی بین انسان و حیوان ■
- ۱۰۷ ..... حیوانات بهشتی ■
- ۱۰۸ ..... احکام فقهی مرتبط ■
- ۱۰۹ ..... نقل‌های داستانی و تمثیلی ■
- ۱۱۰ ..... انسان و میمون ■
- ۱۱۱ ..... مقابله مسالمت‌آمیز با حیوانات ■
- ۱۱۲ ..... استفاده آزمایشگاهی نکردن از حیوانات ■
- ۱۱۴ ..... ۲. برخی شواهد نافی حقوق حیوانات ○
- ۱۱۵ ..... شوم بودن برخی جانوران ■
- ۱۱۷ ..... استفاده‌های طبی پریش برانگیز ■
- ۱۱۸ ..... شکار و صیادی ■
- ۱۱۹ ..... قبول گوشت‌خواری ■

توجه به حیوانات از دیرباز مورد توجه فرهنگ‌ها و تمدن‌های بشری بوده است اما در دنیای جدید پس از رنسانس بود که موضوعی تحت عنوان «اخلاق حیوانات» یا «حقوق حیوانات» به تدریج ذیل مباحث فلسفه اخلاق شکل گرفت و صورت مدوئی یافت. امری که نمود آن را در توجه افکار عمومی و رسانه‌ها به این موضوع و نیز برخی اسناد بین‌المللی، مانند «اعلامیه جهانی حقوق حیوانات» در دهه‌های اخیر می‌توان مشاهده کرد.

به‌رغم پیدایش مدون بحث در دنیای معاصر، حیوانات از منظر فرهنگ‌ها و ادیان گوناگون مورد توجه بوده و مباحثی مانند رابطه انسان و حیوان در هستی، به‌ویژه در فرهنگ‌های دینی، سابقه‌ای طولانی دارند. در این رابطه بخش‌های چشمگیری از مآثر فرهنگی تمدن اسلامی در علوم گوناگون مانند تفسیر، حدیث، فلسفه و کلام، فقه، اخلاق و عرفان به موضوع حیوانات توجه داشته و از منظر خود به آن پرداخته‌اند. برای نمونه، می‌توان به موضوع حشر حیوانات یا وجود درک و شعور در حیوانات اشاره کرد که از برخی آیات قرآن کریم استنباط می‌شود. همچنین در علوم اسلامی، مانند فلسفه، کلام و تفسیر ابعاد گوناگون این موضوع بیشتر بحث و واکاوی می‌شود. مثال مشهور دیگر در این باره، در علم اخلاق اسلامی و ذیل بحثی است که ریشه برخی اخلاق و صفات ذمیمه را به خلق و خواهی حیوانی منتسب می‌کند. شاید در ابتدا چنین اموری خارج از حیطه موضوعی حقوق حیوانات به نظر برسد، ولی چنان‌که در ادامه روشن خواهد شد، ریشه‌های مباحث یادشده به سرفصل‌های مشابه مباحث اخلاق و حقوق حیوانات نزد نظریه‌پردازان امروز آن، نزدیکی زیادی دارد.

غفلت از فرهنگ و تمدن اسلامی در زمینه حقوق حیوانات

سال‌ها دل طلب جام‌جم از مامی کرد
و آنچه خود داشت ز بیگانه تمنامی کرد

ناشناخته بودن ابعاد نگاه اسلام به مقوله حقوق حیوانات و ضرورت پاسخ به تبلیغات ضداسلامی با تبیین نگاه مسلمانان به این مقوله، از جمله خلأهایی است که می‌توان آن را از دلایل اهمیت پرداختن به موضوع این کتاب برشمرد.

در تأیید ناشناخته بودن ابعاد اسلامی موضوع «حقوق حیوانات» و ضرورت توجه بیشتر به آن، با رجوع به منابع اسلامی، اشاره به مصداقی که در ادامه می‌آید تا اندازه زیادی وضعیت فکری و فرهنگی امروز ما در این زمینه را روشن می‌کند.

یکی از منابع فارسی اصلی در زمینه مباحث حقوق حیوانات، کتاب آزادی حیوانات، نوشته پیترو سینگر، فیلسوف اخلاق فعال در زمینه حقوق حیوانات است که با گذشت بیش از چهل سال از تألیفش، ترجمه فارسی آن در سال ۱۳۹۶ شمسی منتشر شد. بهنام خداپناه، مترجم فارسی کتاب، با تمجید از صادق هدایت و کتاب‌های فواید گیاه‌خواری، چاپ نخست ۱۳۰۶ شمسی و انسان و حیوان، چاپ نخست ۱۳۰۳ شمسی به عنوان نویسنده و آثار پیشرو روشنفکران ایرانی در مقوله حقوق حیوانات نام می‌برد و با نادیده گرفتن

کتاب‌هایی که در دوره معاصر از منظر دینی به موضوع حقوق حیوانات پرداخته‌اند، از بی‌توجهی به موضوع پس از صادق هدایت گلایه می‌کند و مدعی است: «متأسفانه پس از او نیز متفکران و روشنفکران ایرانی به هیچ‌وجه بدان توجه نکرده‌اند و امروز نیز به‌رغم مباحث جدی در این باره، در بیشتر کشورهای غربی و حتی شرقی و در بیشتر گروه‌های فلسفه و اخلاق، همچنان در ایران مسکوت مانده و به آن توجهی نمی‌شود، حاکی از عمق فکری و وجدان بزرگ اوست».

این قضاوت آقای خدایناه در حالی است که پیتر سینگر مؤلف کتاب اصلی، در مقدمه خود به مناسبت ترجمه فارسی در سال ۲۰۱۶ میلادی، از آموزه‌های اسلامی در زمینه حقوق حیوانات به نیکی یاد می‌کند: «در جایی خواندم هنگامی که پیامبر اسلام ﷺ با سپاهیان خود برای فتح مکه می‌رفت، سگی را دید که به بچه‌هایش شیر می‌داد و زوزه می‌کشید. پیامبر به یکی از همراهانش فرمود کنار (و جلو) آن حیوان بایستد و از او مراقبت کند تا مبادا سپاهیان که از آنجا می‌گذرند، به او و بچه‌هایش آسیبی برسانند. این ماجرای گیرا، نهایت توجه به حیوانات را نشان می‌دهد. می‌توان تصور کرد که پیامبر با دیدن بی‌رحمی‌هایی که به شکلی عادی و به‌گونه‌ای بسیار غیرضروری، در جوامع مدرن امروزی، بر حیوانات وارد می‌شود، وحشت زده می‌شد.»

پیشینه بحث و تفاوت رویکرد این کتاب

موضوع حقوق حیوانات از منظر حدیثی یا فقهی پیش‌تر به شکلی درخور توجه بررسی شده است. همچنین در برخی منابع دیگر که به موضوع محیط زیست در اسلام و تمدن اسلامی پرداخته‌اند، توجهاتی به نفس موضوع حمایت از حیوانات در تمدن و تفکر اسلامی وجود دارد که آثار ریچارد فولتز، محقق امریکایی معاصر، از آن جمله است.

به‌رغم وجود منابع گفته‌شده، آنچه ضرورت تحقیق از منظر «تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی» درباره این موضوع را دوچندان می‌کند، این است که در اندک آثار جدید پژوهشگران مسلمان در این باره، بیشتر با محور قرار دادن متون دینی مرتبط با بحث، تصویری آرمانی از نگاه اعتقادی یا فقهی به موضوع تبیین شده است و کمتر به متون تاریخی و سوابق عینی موضوع در گذشته فرهنگ و تمدن اسلامی توجه شده است. در بیشتر این پژوهش‌ها می‌توان آموزه‌های دینی مرتبط با اخلاق و حقوق حیوانات را که از آیات و روایات و یا کتب فقهی استخراج شده‌اند، به تفصیل مشاهده کرد؛ اما تاکنون به صورت گسترده به این پرسش‌ها توجه نشده است: «مسلمانان در گذشته در زندگی، فرهنگ و تمدن خود چگونه به حیوانات می‌نگریستند؟» و «عملاً تا چه اندازه به آموزه‌های منابع دینی خود درباره حقوق حیوانات پایبند بودند؟».

ضمن اینکه پژوهش‌های متأخر و آثار غربی منتشرشده مرتبط با گذشته حیوانات در فرهنگ و تمدن اسلامی نیز اغلب به مقوله «ادب» توجه دارد و نگاه به حیوانات را ذیل فرهنگ و ادبیات عمومی مسلمانان بررسی می‌کند. در این پژوهش‌ها معمولاً نگاه کاربردی و معطوف به نیاز روز جوامع اسلامی وجود ندارد. در این کتاب ضمن توجه به این خلأهای پژوهشی سعی شده است نمایی عینی از مسائل مرتبط با بحث حقوق حیوانات در فرهنگ و تمدن اسلامی ارائه شود تا در آمدی بر تحقیقات بیشتر در این زمینه باشد. در این زمینه پس از رسیدن به چارچوب مفهومی بحث، با توجه به گستردگی سرفصل‌های مرتبط در فرهنگ و تمدن اسلامی در هر مقوله صرفاً تصویری کلی از مباحث مطرح با ذکر برخی مصادیق مرتبط ارائه شده است.

ترتیب مباحث کتاب |

در فصل نخست این کتاب برای روشن شدن بیشتر مفهوم بحث، با رجوع به برخی منابع حقوقی و تاریخی، ابعاد مفهومی حقوق حیوانات روشن شده است. در این فصل نشان داده‌ام که بر اساس گزارش منابع اصلی بحث اخلاق و حقوق حیوانات در دنیای امروز با دو موضوع شعور حیوانات و نحوه رفتار با حیوانات مرتبط است. در فصل دوم با استفاده از چهارچوب مفهومی فصل نخست به سراغ علوم گوناگون فرهنگ و تمدن اسلامی رفته و شواهدی از توجه به مفاهیم مرتبط با حقوق حیوانات را ارائه کرده‌ام. در فصل سوم نیز کتاب *حیة الحیوان* کمال الدین دمیری را که از آثار مهم مستقل مرتبط با حیوانات در تمدن اسلامی است، از نظر مباحث مرتبط با حقوق حیوانات بررسی کرده‌ام.

تقدیر و تشکر

نخست از زحمات پدر و مادر و همراهی همسر و فرزندانم ممنونم. سپس از آقایان دکتر احمد بادکوبه‌هزازه و دکتر حنیف قلندری، اساتید گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی و پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران تقدیر و تشکر ویژه می‌کنم که در راهنمایی‌ام برای به‌ثمر رسیدن این پژوهش نقش برجسته‌ای داشتند.

از مسئولان و دست‌اندرکاران چاپ و نشر بین‌الملل که زمینه انتشار این اثر را فراهم کردند نیز سپاس‌گزارم. ان شاء الله در طلیعه تمدن نوین اسلامی و دوران جدید عالم، این کتاب در زمینه معرفی اسلام به جهانیان، باقیات‌الصالحاتی برای نویسنده و ناشر باشد.

■ مهدی ابراهیم‌زاده